

УДК 94 (477.63).08

О. В. Косіненко

**СТАН КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ ПРОМИСЛОВИХ ЦЕНТРІВ
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х рр. ХХ ст.**

У статті розглядаються малодосліджені питання повоєнного відбудовчого періоду на Дніпропетровщині. Проаналізовано стан відновлення культурно-побутової сфери (культура, медицина, освіта) та зрушення, які відбулися у цих сферах. Розкриваються причини проблем і труднощів у відновленні культурного життя жителів Дніпропетровщини.

Ключові слова: Житловий фонд, медичне обслуговування, медичинські кадри, дошкільні і шкільні дитячі заклади, дозвілля.

В статье рассматриваются малоисследованные вопросы послевоенного восстановительного периода на Днепропетровщине. Проанализировано состояние возобновления культурно-бытовой сферы (культура, медицина, образование) и сдвиги, которые произошли в этих сферах. Раскрываются причины проблем и трудностей в восстановлении культурной жизни жителей Днепропетровщины.

Ключевые слова: Жилищный фонд, медицинское обслуживание, медицинские кадры, дошкольные и школьные детские заведения, досуг.

The scantily explored questions of post-war period of rehabilitation on Dnipropetrovsk region are examined in the article. The state of renewal of cultural and welfare sphere (culture, medicine, education) and changes which took place in these spheres, are analysed. The reasons of problems and difficulties in renewal of cultural life of habitants of Dnipropetrovsk region open up.

Key words: Housing fund, medical service, medical shots, preschool and school child's establishments, leisure.

Проблема повоєнного відбудовчого періоду є актуальною у вивченні історії України. На сучасному етапі вітчизняна історична наука зміщує дослідницькі акценти в бік вивчення гуманітарних аспектів суспільного буття.

Ще донедавна політики та вчені, підраховуючи збитки, заподіяні війною, акцентували здебільшого на матеріальних втратах і лише потім зверталися до власне людського фактора. У такій же послідовності з виразним домінуванням аналізу виробничої сфери, цифрових показників та статистичних даних висвітлювали повоєнні відбудовчі процеси. Водночас із поля зору випадали ті, хто найбільше потерпів від окупації, чиїми руками з руїн та попелу відроджувалася промисловість, зводилися будівлі, зрештою, ті, завдяки кому налагоджувалося мирне життя ще у воєнні та перші повоєнні роки. Не отримали належної уваги й чинники, без яких неможливе існування людини і яким немає альтернативи в роки війни та після неї. Зокрема, невисвітленою є проблема функціонування системи забезпечення громадян республіки елементарними соціально-побутовими умовами, як от житлом, закладами освіти та медичного обслуговування, дозвілля.

В радянській історичній літературі відбудовчий період в житті українських міст вив-

чався спрощено і однобічно. Традиційно розглядалась матеріально-технічна, соціальна сфери повоєнного життя населення, аналізувалися кількісні та якісні показники у відбудові господарства, значна увага приділялася керівній ролі Комуністичної партії [20].

Аналіз актуальних досліджень. В останні роки в Україні дослідники все більше стали приділяти увагу тим чи іншим аспектам повсякденного життя населення. Побачили світ статті Т.Вронської „Вживання міського населення України (1943-1945 рр.)”[3], Г.Голиша „Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України”[4], М.Плюща „Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки”[22] та інших авторів.

У той же час, узагальнюючі дослідження, присвячені безпосередньо проблемам повсякденності, поки що поодинокі. Особливо слід відзначити працю Т.Вронської, присвячену життю та побуту міського населення України на визволеній території в 1943-1945 рр. [2]. Завдяки широкому залученню архівних документів, автор змогла проаналізувати наслідки війни для українських міст, заходи державних органів влади щодо покращення санітарно-епідеміологічного стану, проблеми відновлення комунального господарства і транспорту, забезпечення

житлом, недоліки у сфері постачання, вплив війни на життя різних категорій населення. Значення дослідження надзвичайно важливе, але його хронологічна обмеженість 1945 р. залишає фактично поза увагою автора повоєнний побут міського населення.

Чимало новаційних моментів містить праця Л.Ковпак [18], в якій досліджено соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку з історичними подіями, які відбувалися в другій половині ХХ ст. Проте, через масштабність дослідження, яке охоплює півстоліття, власне повоєнному періоду приділено недостатньо уваги.

Дослідники приділяють увагу вивченню соціально-культурного розвитку в цілому по країні, тому залишається поза увагою регіональні аспекти проблеми. Метою даної розвідки є спроба певною мірою заповнити існуючу прогалину, дослідити особливості культурно-побутової сфери життя населення міст Дніпропетровщини, розглянути роль та значення культурно-освітніх закладів в житті населення в повоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Першочерговим завданням у культурно-побутовій сфері життя міського населення Дніпропетровщини в перші роки після війни була відбудова житлового фонду.

У період окупації області повністю чи частково було зруйновано кожен населений пункт. Найбільше постраждали міста, адже тут проходили найзапекліші бої. Так, при наближенні лінії фронту до Дніпропетровська 21 вересня 1943 р. окупаційною владою міста був виданий наказ про обов'язкове залишення своїх будинків буквально всім населенням. При цьому наказувалося, що все населення міста повинно було йти пішки в Західну Україну, "...там знайдете ви собі новий будинок, нову роботу, новий хліб. Не чекайте початку воєнних дій, по можливості порвіть з усім. Шлях недалекокий, і по теперішній погоді може бути здійснений пішки".

Рух населення через місто передбачався по маршруту, що проходив по вулицях Польовій, Кооперативній, Філософській, Шмідта і Робочій. Інші вулиці, особливо напрямком на Запорізьку дорогу, по якій була організована втеча німецької армії, не могли бути використані. 25 жовтня 1943 р. перед частинами Червоної армії і спеціалістами, що прибули для відновлення народного господарства, постало зруйноване німецькими загарбниками "мертве місто" [17, с. 11].

У м. Кривий Ріг було знищено 1733 житлових будинки, 406 тис.м². культурно-побутових об'єктів [19, с. 118]. Така сама картина постала

перед очима радянських військ в усіх, без винятку промислових містах Дніпропетровщини.

При відновленні життя в містах проблема житлового фонду ускладнювалася ще і тим, що значна частина вцілілих приміщень, які до війни належали одній установі, або громадянам, після звільнення були зайняті іншими. Постава-ла проблема звільнення цих приміщень. Так у газеті "Червоний гірник" за 3 грудня 1944 року зустрічаємо звернення тодішнього ректора педінституту Горб П.Ф повернути житлову площу в будинку №18 по вул. Жовтневій та у будинках №№ 3,5,9 по вул. Пушкінській [5, с.2].

Інший приклад: у вцілому житловому будинку міста Дніпропетровськ розмістився Дніпропетровський гірничий інститут, власне приміщення якого було зруйноване. У дванадцяти невеличких кімнатах проводили заняття більше 800 студентів. Тут же, позбавлений елементарних побутових зручностей, жив і професорсько-викладацький склад навчального закладу [24, Арк. 75].

Отже, першочерговими завданнями, що стояли при відновленні культурно-побутової сфери в містах були не тільки відновлення зруйнованих об'єктів, а і повернення вцілілих будинків законним власникам.

Недостатнім був рівень медичного обслуговування населення звільненої України. При потребі в лікарях в 1200 осіб для формування 100 госпіталів (заг. кількістю на 40000 ліжок), на Україну станом на 3 січня 1944 року було направлено 250 лікарів (із них із стажем роботи 100 осіб і 150 молодих лікарів-випускників медичних навчальних закладів м. Фрунзе), іще 550 лікарів передбачалося підготувати в Україні [26, Арк.8].

Складним було положення із медкадрами і на Дніпропетровщині. Після війни не вистачало медичних працівників, в жахливому стані були вцілілі приміщення лікарень. При відсутності медикаментів та перев'язувальних матеріалів населення не отримувало належну медичну допомогу. Навіть в 1949 р. для обслуговування населення в районних центрах, містах та містечках діяло 82 медичних заклади (із них 74 лікарні і 8 пологових будинків) на 2385 ліжок і 134 амбулаторій [12, Арк.18].

На досить низькому рівні залишалася матеріальна база медичних пунктів. У лікарнях не вистачало транспорту, навіть гужового. Так, за спогадами очевидців, у Кривому Розі в районі Соцміста, діяв кінний двір, куди з'їжджалися селяни-власники коней із навколишніх сіл і відробляли "транспортну повинність", надаючи транспортні послуги установам міста, в тому числі лікарням. Тому в містах України у по-

воєнний період частими були епідемії інфекційних хвороб. Дані про захворюваність у Дніпропетровській області наведені в таблиці 1.

Таблиця 1. [13, Арк.105]

Хвороба	Зареєстровано хворих	Госпіталізовано
Сипний тиф	125	117
Возвратний тиф	60	59
Брюшний тиф	29	25
Дизентерія	3	2
Дифтерія	12	10
Скарлатина	10	8

Вкрай мало було пологових будинків, і навіть існуючі були в незадовільному стані. Не вистачало навіть самого необхідного: йоду, вати, бинтів. Приміщення погано опалювалися. Породіллі приносили з собою мило, за їх рахунок було освітлення приміщень. Але далеко не кожна могла це зробити. Зважаючи на такі умови, жінки не поспішали народжувати до лікарні. За даними в області за 1945 р стаціонарі народжувало 47,2% жінок, вдома - 61% жінок [11, Арк.61].

Таким чином, рівень медицини відбивав загальне ставлення держави до населення, коли головна увага приділялася відбудові стратегічних об'єктів, і не враховувалися побутові потреби жителів.

Важливим показником культурного розвитку міст були дошкільні та шкільні дитячі заклади. Мережа сезонних дитячих ясел і садків була особливо широкою, тому що жінки складали після війни основу робочої сили і доглядати дітей, навіть новонароджених, змоги майже не мали. Про дітей мали піклуватися вихователі, які виділялися з працівників підприємств. В вихователі призначали тих, хто не міг в повну силу працювати. Часто це були випадкові люди. До роботи в дитячих установах в відносились байдуже, тому діти, як показують матеріали перевірок, часто перебувати в цих закладах в антисанітарних умовах. Та й матеріальне становище дитячих закладів було важким, а то й жалючим [8. Арк. 24]. Але на деяких підприємствах справи із доглядом за дітьми були набагато кращими. Так на шахті №8, у Кривому Розі було влаштовано яслі для 50 дітей, причому розраховані яслі були на 200 осіб. Малюкам забезпечувалося харчування і догляд [30, с.4].

Багато труднощів було і в роботі шкільних закладів. В цілому по області після війни було зруйновано 1390 шкіл [1, с.190]. Приміщень не

вистачало і вони розташовувались в пристосованих будівлях. Діти, жінки, вчителі збиратися на суботники і самотужки відновлювали будівлі шкіл, проводили ремонт, готували школи до нового навчального року [21, с.2].

Постійно складною була проблема палива. В листах на фронт до чоловіків жінки-вчителі часто скаржилися на складні побутові умови. Наведемо уривки листів, вилучених військовою цензурою в період 26 січня 1946-26 лютого 1946 року (мова оригіналу збережена):

“.....Нам необходима твоя помощь, это будет спасением жизни, ведь в комнатах адский холод. Комната холодная, полуразваленная, топки почти нет, привезти не обещают.... Не знаю, что делать, если бы ты видел это жалкое существование.....(8.12.1945. Днепропетровск, Сурко-Литовская СШ. Прошута Н.А.)

“.....Писать невозможно, чернила замерзают, так что на уроках танцем, физкультурой занимаемся.....”(10.12.1945. Днепропетровск, Мостовая 3, педучилище, 1-В класс, Белая З.А.)

“.....В школе холодно, потому что не топят и топить не будут, а окна побитые.....”(7.17.1945. Днепропетровск, Мостовая 3, педучилище, 2-В класс, Кирпа А.) [27, Арк 121-123].

Складною була проблема викладання. Не вистачало вчителів. Часто один вчитель навчав чотири початкові класи. Кваліфікованих вчителів не вистачало. Зважаючи на це, держава починає відкривати навчальні заклади педагогічного напрямку. Так, у Нікопольській педагогічній школі 15 листопада 1944 року відкрилися однорічні вчительські курси. Приймали без іспитів, осіб, що мали освіту 9-10 класів, готували вчителів 1-4 класів. Студенти забезпечувалися їдальнею, квартирою, стипендією в розмірі 100 крб. на місяць [28, с. 2]. Такі ж курси були відкриті і у Кривому Розі, за адресою: вул. Карла Маркса, 65. Велася підготовка вчителів математики, української та російської мови та літератури, історії, природознавства та географії для 5-7 класів [29, с.2].

З різних причин не всі діти ходили до школи. Не ходили до школи частіше діти молодшого віку, яким не було що вдіти (в разі необхідності вони носили одяг чи взуття старших) та діти старшого шкільного віку, які вже йшли працювати, щоб допомогти своїй сім'ї. Багато юнаків і дівчат працювали в третю зміну і школу відвідувати по можливості. Не покращилась ситуація в цілому по області і в 1947-1948н.р., що видно з таблиці 2.

Таблиця 2. [13, Арк.59]

Вік	Всього дітей даного віку	Не навчалися в школі і не навчаються зараз	Ніколи не навчалися в школі
7 років	19678	641	636
8 років	31087	305	164
9-11	76654	746	31
12-13	30059	798	18
14-15	13035	1429	14

З наведеного видно, що недоліків у системі освіти було багато: відсутні зручні для навчання приміщення, в зимовий період не вистачало опалення, залишався низьким рівень матеріального обладнання, не вистачало навіть самого необхідного – парт, паперу, підручників, чорнил. Писали на газетах.

Якими б складними не були б побутові умови, але населення міст знаходило час для дозвілля. Відразу після звільнення території України у містах починали функціонувати, театри, пересувні та стаціонарні кіноустановки.

Глядачам демонструвались такі фільми, як „Ленин в 1918г.“, „Клятва“, „Сталинградская битва“, „Падение Берлина“, „Кубанские казаки“, „Зоя“ та ін. [14, Арк.18]. Перед переглядом фільмів читались лекції або переглядався кіножурнал, який мав виховну функцію.

Про те, що кіноглядачі не просто переглядали фільми, а співпереживали події, що відбувалися в кадрі, разом з героями картин, порівнювали сюжет з дійсністю (особливо коли йшлося про події Великої Вітчизняної війни), свідчить лист до відділу пропаганди і агітації при ЦК КП(б)У про враження від перегляду кінофільму за повістю Б. Горбатова „Нескорені“ від жителя Нікополя: „... Коли прийшов із кіно, я кілька годин, лежачи в ліжку, „сварився“ з автором. Та й як не сваритися? Вважаю, що в цій кінокартині є, м'яко кажучи, величезний недолік. Не зважаючи на ряд дуже гарних, сильних і правдивих кадрів. Переді мною лежить повість Б.Горбатова „Нескорені“, але я не буду її читати доти, поки не напишу про ті враження, які я отримав від картини. На тимчасово окупованій території не одна сім'я, а мільйони залишилися нескореними. У плавнях і степах України, в лісах і болотах Білорусії десятки тисяч відданих Батьківщині людей боролися з окупантами. Десятки і сотні підпільних організацій, тисячі зв'язківців виконували клопітливу, але необхідну роботу. У партизани йшли цілими сім'ями, селами, районами. Гинули в болотах від холоду і голоду, але не здавалися. Та й ті, що залишалися в містах і селах, чинили опір як тільки могли. Але ми не можемо, не маємо права забути і пробачити тим, хто зрадив Батьківщину – це поліцаї, старшини,

бургомістри ті інша наволоч! Це вони були правою рукою у німців, били, вішали, гнали на каторгу, грабували, різали на шматки наших людей. Це їх ненавидять справжні патріоти Батьківщини, ненавидять і будуть ненавидіти віками. А що показав автор? Він нічого розумніше і краще не знайшов, як показати поліцаю і старосту в ролі героїв-борців за Батьківщину. Яке нахабство і перекручення дійсності! Якщо навіть і були подібні окремі факти, то не можна їх вводити до рангу узагальнень. Я обурений такого роду постановкою!” [23, Арк. 37].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз розвитку культурно-побутової сфери міст Дніпропетровщини в повоєнний період показує на незначні зрушення в цих сферах. Проблеми і труднощі у відновленні культурного життя жителів міст пов'язані з післявоєнною розрухою, з вторинністю в вирішенні культурно-побутових проблем в порівнянні з відбудовою промислових об'єктів. Залишалась гострою проблема житлового фонду, дитячих дошкільних та шкільних, культурних закладів, медичного та побутового обслуговування. Все це негативно позначалося на якості життя населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисов Г.Н. Неизвестный Днепрпетровск / Г.Н. Борисов // Спадщина. – Д., 1998. – С.190.
2. Вронська Т. В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). / Тетяна Вронська – К., 1995. – 83 с.
3. Вронська Т. Виживання міського населення України (1943–1945) / Тетяна Вронська // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27–28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.177–182.
4. Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С.37–49.
5. Горб П.Ф. Повернути педінституту житлово площу. / П.Ф Горб Червоний гірник. – №117(5628). – Неділя 3 грудня 1944 р. – С. 2.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.1123. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 116.
7. ДАДО. – Ф.1558. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.23.
8. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр. 123. – Арк.24.

9. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр.123. – Арк. 19, 28.
10. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр.20. – Арк. 19.
11. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.61.
12. ДАДО. – Ф.2240. – Оп.2. – Спр.35. – Арк. 18.
13. ДАДО. – Ф.3101. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.59.
14. ДАДО. – Ф.4360. – Оп.1. – Спр.32. – Арк. 18.
15. ДАДО. – Ф.4360. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.3.
16. ДАДО. – Ф.4492. – Оп. 1. – Спр.989. – Арк.2.
17. Стороженко І.С. Дніпропетровськ. Віхи історії. / Стороженко І. С. – Дніпропетровськ: Грані, 2001 – 154 с.
18. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). / Ковпак Л. В. – К., 2003. – 250 с.
19. Косіненко О.В. Роль інтелігенції в повоєнній відбудові Кривбасу. / Косіненко О.В. Дослідження та розвідки із всесвітньої історії та правознавства. Вип. 4. / За ред. О.І. Кожухаря. – Кривий Ріг 2006. – 190 с.
20. Кучма И.П. Восстановление горнорудной промышленности Украины (1944-1950 гг.) / Кучма И.П. – Днепропетровск, 1957. – 80 с.; Вирнык Д.Ф. Украинская ССР. / Вирнык Д.Ф. – М., Госполитиздат, 1954. – 216 с.; Булганин Н.А. О задачах по дальнейшему подъёму промышленности, техническому прогрессу и улучшению организации производства. / Булганин Н.А. – М., Госполитиздат, 1955, – 154 с.
21. Неверова О. Розпочалось навчання в старших класах. / Неверова О. // Червоний гірник. – Серeda 4 жовтня 1944 р. – №94(5605). – С.2.
22. Плющ М. Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки / Плющ М. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. Вип. 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.71–77.
23. ЦДАГО – Ф.1 – Оп. 70. – Од. зб. 607. – Арк.187.
24. ЦДАГО – Ф.1 – Оп. 30. – Од. зб. 267. – Арк.212.
25. ЦДАГО – Ф.1 – Оп.23. – Спр. 1359. – Арк.105.
26. ЦДАГО. – Ф.1 – Оп.23. – Спр. 1353. – Арк.8.
27. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2859. – Арк.121-123.
28. Червоний гірник. – № 110 (5621). – Серeda 15 листопада 1944 р. – С.2.
29. Червоний гірник. – № 121 (5632). – Серeda 13 грудня 1944 р. – С.2.
30. Ярина Л. Закінчили проходку шахти. / Ярина Л. // Червоний гірник. – №23(5534). – Субота 15 квітня 1944 р. – С. 4.